

יהודה זולדן, מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, סימן טז, עמ' 259-267

תיקון הדרכים - באחריות מי?

מבוא

- א. תפקידי בית הדין
  1. הכנת הדרך לירושלים לעולי הרגלים
  2. הכנת הדרך לרוצחים בשגגה לערי המקלט
- ב. תפקידי השלטונות
  1. מחוקי המלכים לתקן גשרים
  2. מלך פורץ לו דרך
- ג. האחריות לסלילתם של הדרכים ותקינותן

מבוא

על מי מוטלת האחריות לסלילתם של כבישים ברחבי ארץ ישראל, ועל מי מוטל הפיקוח באשר לתקינותם של הדרכים מבחינה בטיחותית? האם זוהי חובה המוטלת על המנהיגות השלטונית האזרחית - מלך, הממשלה וכד', או על מנהיגות הדתית - הסנהדרין, הרבנים?

א. תפקידי בית הדין

1. הכנת הדרך לירושלים לעולי הרגלים

בתוספתא בשקלים א, א:

בחמישה עשר בו שלוחי בית דין יוצאין ומתקנין את הדרכים, ואת הרחובות שנתקלקלו בימות הגשמים, כדי שיהיו מתוקנין לשלושה רגלים.
דין זה נזכר גם במשנה בשקלים א, א:

בחמישה עשר (באדר) קוראין את המגילה בכרכים, ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים, ועושין כל צרכי הרבים, ומציינין את הקברות ויוצאין אף על הכלאים.
משנה זו נזכרת גם בגמ' במועד קטן ו, א, בסוגיה בה דנה הגמרא בשאלה, אילו מלאכות מותר לעשות בחול המועד וזאת בעקבות דברי המשנה במועד קטן ב, א האומרת דבר דומה, למשנה בשקלים לעיל:
מתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים, ועושין כל צרכי הרבים, ומציינין את הקברות ויוצאין אף על הכלאים.

כך פסק הרמב"ם בהל' יום טוב ז, י. ובשולחן ערוך או"ח סי' תקמד, א. הרמ"א שם מוסיף שמותר לתקן צרכי רבים כאלה בחול המועד, מאחר שהם מוגדרים כצרכי הגוף. ונראה שכטנתו הן לצרכי הגוף מבחינה פיזית, כדברים הגובלים בפיקוח נפש, והן לצרכי הרוח של הגוף כמו ציון קברות, על מנת שכהנים לא יטמאו.

הצורך לתקן את הדרכים משמש סיבה אף לעבר את השנה. עיבור השנה אף הוא מתפקידי הסנהדרין. כך נאמר בגמ' בסנהדרין יא, א:

תנו רבנן: אין מעברין את השנה אלא אם כן היתה צריכה מפני הדרכים ומפני הגשרים.

כך פוסק גם הרמב"ם בהל' קידוש החודש ד, ה. הזנחת תיקון הדרכים לטובת עולי הרגלים, משמשת כנקודת ביקורת שלילית על עם ישראל בעת החורבן. כך נאמר במכילתא דר' ישמעאל פרשת יתרו – בחודש השלישי פרשה א: 'לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי הרגלים'. במקור אחר מוצג הענין כצערה של כנסת ישראל. כך נאמר באיכה רבה פרשה א, נב על הפס': 'פרשה ציון בידיה':

כנסת ישראל אומרת לפני הקב"ה: לשעבר הייתי עולה לירושלים ודרכים מתוקנים, ועכשו בשך, שנאמר: 'לכן הנני שך את דרךך בסירים' (הושע ב, ח).

2. הכנת הדרך לרוצחים בשגגה לערי המקלט

בסוגיה במועד קטן ה, א נזכרת בריתא נוספת, העוסקת באחריות בית הדין להכין את הדרכים לערי המקלט:

יוצאין לקוץ את הדרכים ולתקן את הרחובות ואת האיסטראות ולמוד את המקואות...ומנין שאם לא יצאו ועשו כל אילו, שכל דמים שנשפכו שם, מעלה עליהם הכתוב כאילו הם שפכו? תלמוד לומר: 'והיה עליך דמים' (דברים יט, י).

במדרש תנאים לדברים יט, י הדרשה היא על תחילתו של הפסוק: 'ולא ישפך דם נקי- להזהיר בית דין על כך'. הפסוק הוא מפרשת ערי מקלט. רבנו חננאל שם מוסיף פסוק מפרשת מעקה: שנאמר 'ועשית מעקה לגגך' וגו' (דברים כב, ח), וכתב 'והיה עליך דמים' (דברים יט, י)

דבריו מובאים גם בתוס' שם בד"ה והיה. במסורת הש"ס שם מעיר שאין ללמוד דבר מפרשת מעקה. אך נראה להסביר שהפס' מפרשת מעקה, בו נדרש להסיר את המכשול והתקלה מהבית האישי הפרטי, יכול ללמד על כך שיש חובה להסיר מכשול או תקלה ציבורית, וכשם שהגמ' בכתובות מא, ב לומדת מהפס' "ולא תשים דמים בביתך" (דברים כב, ח) על חובת הסרת מכשולים אחרים בתוך הבית, ולא דוקא מעקה, כמו הסרת סולם רעוע, כלב רע, וכד'. רבנו חננאל לא הסתפק בפסוק מפרשת ערי מקלט, "תכין לך הדרך" (דברים יט, ג), מאחר שהפסוק מורה רק על הכשרת הדרך, והפיכתה לדרך הקצרה והמהירה ביותר לעיר המקלט, (מכות י, ב ובתורה תמימה לדברים יט, ג אות ה), אך הוא לא מלמד על חובת תיקון הפגעים והנזקים, והסרת המכשולים. את זה ניתן ללמוד מהפסוק בפרשת מעקה. הרמב"ם בהל' רוצח ח, וז, ובעקבותיו המאירי בשקלים א, א, כותבים:

וחייבים בית דין לכוין הדרכים לערי מקלט ולתקן אותם ולהרחיבן ומסירין מהן כל מכשול וכל תקלה, ואין מניחין בדרך לא תל ולא גיא ולא נהר, אלא עושין עליו גשר, כדי שלא לעכב את הבורח לשם שנאמר: "תכין לך הדרך" (דברים יט, ג). ורוחב דרך לערי מקלט אין פחות משלושים ושתים אמות.¹ ומקלט מקלט היה כתוב על פרשת דרכים, כדי שיכירו הרצחנים ויפנו לשם.

ענין אחר הקשור לרצח הוא הבאת עגלה ערופה ע"י הזקנים כשנמצא חלל ולא נודע מי הכהו. לאחר עריפת העגלה אומרים הזקנים: "ידינו לא שפכו את הדם ועינינו לא ראו" (דברים כא, ז). ובמשנה בסוטה מה, ב נאמר: "וכי על דעתנו עלתה שזקני בית דין שופכי דמים? אלא שלא בא לידינו ופטרנוהו בלא מזון והנחנוהו בלא לוויה" כך גם כותב הרמב"ם בהל' רוצח ט, ג. אלא שבמורה נבוכים ג, מ, מוסיף הרמב"ם ואומר שזקני בית דין לא מתודים רק על כך שהם לא דאגו למזון וללווי, אלא "שהם מעידים את ה' שהם לא נתרשלו בתיקון הדרכים ושמירתם, וליווי כל עובר אורח".

ב. תפקידי השלטונות

1. מחוקי המלכים לתקן גשרים

בגמ' בבבא קמא ק"ג, ב נאמר:

אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא. אמר רבא: תדע, דקטלי דיקלי וגשרי גשירי ועברין עליהו.

¹ המקור לרוחב הדרך לעיר מקלט הוא בבבא בתרא ק, ב, שם נאמר גם שדרך היחיד היא ארבע אמות, דרך מעיר לעיר שמונה אמות, דרך הרבים שש עשרה אמה, ולדרך המלך אין שיעור.

הלכה זו נפסקה ברמב"ם בהל' גזילה ואבידה ה, יז ובשולחן ערוך חו"מ סי' שסט, ב: מלך שכרת אילנות של בעלי בתים, ועשה מהם גשר, מותר לעבור עליו, וכן אם הרס בתים ועשה דרך או חומה, מותר ליהנות בה, וכן כל כיוצא בזה שדין המלך דין. הלכה זו מלמדת, שמותר להנות מהדרך או מהגשר שבנה המלך, אך ניתן גם ללמוד מכך שההיתר נובע מכך שזהו גם תפקידו של המלך לסלול דרכים ולבנות גשרים לצרכי הציבור. כך למד בשו"ת הרשב"א ב סי' שנו:

דינא דמלכותא מורה על דברים שהם מחוקי המלכים לעשות כן בארצם לקוץ אילנות לסכור נהרות ולעשות גשרים.²

כך גם כותב בספר התרומות שער מו ח אות ה:

לא נאמר דינא דמלכותא דינא כי אם בדברים שהם עסקי המלך כגון עניני הדרכים והנכסים והטסקאות שלו. עיקר דינא דמלכותא דינא לא נאמר אלא בעניני הדרכים שהן של מלך. כך גם בשו"ת חכמי פרובנציא ב סי' מח: על המלך נטל (=מוטל) לבנות הגשרים לדברים שבינו לבין העם. כאמור זהו מתפקידי המלך לסלול דרכים ולבנות גשרים, ומתן לו אף להפקיע קרקעות ורכוש פרטי לצרכי הרבים, מכח דינא דמלכותא דינא. המושג דינא דמלכותא דינא חל גם על מלכים מאומות העולם כדברי הרמב"ם בהל' גזילה ואבידה ה, יא ובשו"ע חו"מ סי' שסט, ה, ואכן גם אצל אומות העולם מצינו שענינה של מלכות הוא לעסוק בתיקון הדרכים. בגמ' בשבת לג, ב משבח ר' יהודה את הרומאים שתקנו שוקים, תקנו גשרים ותקנו מרחצאות. אמנם רשב"י שם מסביר שהם עשו כן לצורך עצמן- שוקים להושיב בהם זונות, מרחצאות לעדן בהם את עצמם, וגשרים ליטול מהם מכס.³ בהמשך הסוגיה שם מסופר שכרשב"י יצא מהמערה בפעם השנייה הוא תיקן דרך שהיה בה ספק טומאה לכהנים והם נאלצו להקיפה. הוא למד מהאמור על יעקב אבינו עליו נאמר בהגיעו לשכם: 'יחון את פני העיר' (בראשית לג, יח)- רב אמר מטבע תיקן להם, ושמואל אמר שוקים תיקן להם, ור' יוחנן אמר מרחצאות תיקן להם. הרא"ה קוק באגרות הראיה ג עמ' ו-ז הסביר:

יעקב תיקן מטבע שוקים ומרחצאות בשכם דוקא, שצפה ברוח הקודש שהוא מקום המוכן לפורענות של חלוקת מלכות בית דוד, ויסוד מאסן במלכות בית דוד הוא האמור במדרש (ילק"ו ש א, ח) שהוא משלושת החטאים שצריכים להתקן, שנאמר ואחר ישובו, הוא מפני שנחסרה האמונה, שמלך עוסק בתורה ובחכמה כדוד ושלמה יוכל לעסוק יפה בעסקי העולם של הנהגת המלכות, ובא יעקב איש תם יושב אהלים ונתן סימן... והוא הדין רשב"י.

בגמ' בעבודה זרה ב, ב משתבחים הרומאים בפני הקב"ה שהם תקנו שוקים ומרחצאות והפרסים משתבחים בכך שהם בנו גשרים לטובת ישראל והם אף רוצים שכר על כך. התוס' בעבודה זרה שם בד"ה הרבה, משוה בין הגמרות, ומסביר שהפרסים היו טובים יותר בבניית גשרים.

² דברים דומים כתב בשו"ת הרשב"א א סי' תרלז, ב סי' קלד, ה סי' קצח, ו סי' רנד שם עוסק בסמכויות מנהיגי הקהל כשיש להם הכרה מטעם המלך. כך כתבו גם בשו"ת התשב"ץ א סי' קנח, בשו"ת מהר"ם מרוטנברג ד סי' קטז, בשו"ת אבקת רוכל סי' ו, בשו"ת חתם סופר אה"ע א סי' ככו ועוד. כמובן שאין צורך שיהיה זה דוקא מלך אלא גם שר או דוכס ומושל בעירו. כך כותב בשו"ת מהר"ק סי' קצד, בשו"ת בנימין זאב סי' רצד ובסי' תד. בשו"ת מור ואהלות חו"מ סי' יב, ובשו"ת ציץ אליעזר טז סי' מט, בכנסת הגדולה מהדו"ב חו"מ סי' שסט הגה"ט י. בענין זה עין גם במרגליות הים לסנהדרין כ, ב אות ה; פרופ' שמואל שילה, דינא דמלכותא דינא, עמ' 91-95.

³ בביאור דברי הגמ' שם עין בדברי הרא"ה קוק בעין איה שבת א עמ' 202, 209-210.

2. מלך פורץ לו דרך

במשנה בסנהדרין כ, ב נאמר: שמלך פורץ לו דרך. בגמ' בבבא קמא ס, ב מסופר שכך גם ענו הסנהדרין לדוד כששאל מהו להציל עצמו בממון חברו? והשיבו לו: אסור להציל עצמו בממון חברו, אבל אתה מלך ומלך פורץ לעשות לו דרך, ואין מוחין בידו. כך פסק גם הרמב"ם בהל' מלכים ה, ג: פורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו, ודרך המלך אין לה שיעור, אלא כפי מה שצריך, אינו מעקם הדרכים מפני כרמו של זה או מפני שדהו של זה, אלא הולך בשוה ועושה מלחמתו. מהרמב"ם, וכן מהמאירי בסנהדרין שם עולה שדין זה אמור אך ורק בשעת מלחמה, שהיא נוגעת לכלל. כך גם מבין הכסף משנה ברמב"ם בהל' מלכים שם, ומצין שדברי המשנה באו לאסור על המלך לפרוץ דרך לצרכיו הפרטיים. במקור נוסף נזכר שמתקנים את הדרכים בעת מלחמה. במשנה בסוטה מג, א נאמר שהמשוחררים במלחמה מחיילות קרביים, מקבלים תפקידים אחרים שמסיעים ללוחמים. 'כל אלו שומעין דברי כהן מערכי המלחמה, וחוזרין ומספקין מים ומזון ומתקנין את הדרכים. הפטורים מהמלחמה לגמרי, פטורים אף מתפקידים אילו. כך גם פוסק רמב"ם בהל' מלכים ז, ט-יא. מה יסבור הרמב"ם באשר לסמכות המלך לפרוץ דרך לצרכי תחבורה וצרכי ציבור אחרים שלא בשעת מלחמה. היד רמה ובחידושי הר"ן בסנהדרין שם, וכן בשו"ת הרשב"א ב סי' קלד מבינים שמלך פורץ דרך גם שלא בשעת מלחמה, ובלבד שיעוד הדרך היא לצרכי הרבים. כך כתב גם בשו"ת הרמ"ז סי' מו. אמנם מרש"י והר"י מלוניל בסנהדרין שם עולה שגם לצורך פרטי, מותר למלך. הגר"א בהערותיו לשולחן ערוך חו"מ סי' שסט ס"ק ח מצין את הגמ' בבבא קמא ס, ב כמקור לדברי השולחן ערוך שם שמלך כורת עצים והורס בתים על מנת לסלול דרכים ולבנות גשרים. מכאן שאף הגר"א סובר שדברי המשנה מלך פורץ לו דרך, היא לא רק לצרכי מלחמה, אלא לכל צורך ציבורי אחר. נראה שהגר"א קישר בין הסוגיות השונות, בעקבות התוס' בסנהדרין כ, ב בד"ה מלך, שעשה כן. מהתוס' שם עולה שישנן מגבלות מסוימות, אילו קרקעות ושדות מלך יכול להפקיע, ובודאי שאיננו יכול להפקיע לצרכיו הפרטיים. אך לצרכי הציבור, יכול וזהו תפקידו.⁴ כך כתבו גם בשו"ת מהרש"ם א סי' קעא. בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שנג, שמטעם זה כתב שמוותר לשלטונות לפנות בית קברות יהודי, ובשו"ת דודאי השדה סי' עא, ובשדי חמד מערכת אבלות סי' קלד הסכימו אף הם לכך.

ג. האחריות לסלילתם של הדרכים ותקינותן

מסיכום בינים של דברינו עד כאן, נמצא שגם על בית הדין וגם על המלך – המנהיגות השלטונית, מוטלת האחריות לסלול ולתקן את הדרכים. בית הדין מתקן את הדרכים לעולי הרגלים, ולרוצחים בשגגה לערי המקלט, והמלך מתקן דרכים בשעת מלחמה, ולצרכי תעבורה. קשה להניח שהיו שתי רשויות שהיו סוללות כבישים ודרכים ובונות גשרים, ומה גם שנראה יותר שתפקיד זה מוטל על ההנהגה השלטונית שעוסקת ודואגת לרוחת התושבים.

אמנם בפירוש ר"ש בן היתום למועד קטן ה, א חיבר בין חובת שתי הרשויות וכתב: 'ומנין שאם לא יצאו שלוחי בית דין ועושים כל אילו שאמרנו, שמעלה עליהם הכתוב, כאילו שפכו דמים, שלא חסו בצער

⁴ מרש"י במשנה שם עולה שמלך יכול להפקיע גם לצרכיו הפרטיים. היד רמה שם חולק על רש"י ולפיו לצורך אישי אסור ומותר לצרכי ציבור גם שלא בשעת מלחמה. מהתוס' שם ומהר"ן משמע שיכול להפקיע לשריו ועבדיו אך לא לצורכו האישי. בכל זה עין בעינים למשפט בסנהדרין כ, ב אות ד; בצומת התורה והמדינה א עמ' 43-44, 63-65.

הרבים? תלמוד לומר והיה עליך דמים. אתה המלך או ראש הגלות שיש בידך לעשות'. מחד מוטלת האחריות על שלוחי בית דין ומאידיך על המלך או ראש הגלות שאף הוא דמות שלטונית.⁵ נראה להציע דרך אחרת באשר לחלוקת האחריות בין בית הדין לבין המנהיגות השלטונית. תפקידו של מלך או כל מנהיגות שלטונית אחרת, הם לעסוק בתחומים הנוגעים לחייהם של החברה והציבור – בטחון, כלכלה, רוחה ועוד. 'ולכן ציוה השי"ת לצורך ישובו של עולם במינוי מלך...ושהוא לצורך קיבוץ מדיני, נמצא שמינוי מלך שוה בישראל וביתר אומות שצריכים סידור מדיני' (דרשות הר"ן דרשה יא). כל אלה הם אמצעים חיוניים ונצרכים לקיומה של האומה, כשמטרת העל בישראל היא 'בכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מחשבתו ומגמתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק' (רמב"ם הל' מלכים ד, י). בית הדין- סנהדרין מופקדים על חיי הרוח, על קיום התורה בישראל ושמירת המצוות. 'בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמוד ההוראה ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל... הרי הוא אומר על פי התורה אשר ירוך אלו הגזרות והתקנות והמנהגות שיורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם'. מטרת העל היא: 'שידבק השפע האלוקי בנו, ומפני זה היה ראש השופטים ומבחרם עומד במקום בו היה נראה בו השפע האלוקי, והוא ענין עמוד אנשי כנסת הגדולה בלשכת הגזית'. (דרשות הר"ן שם).

מכח הבחנה זו נגזרת חלוקת האחריות בין המנהיגות השלטונית- המלך, לבין בית הדין. המנהיגות השלטונית היא זו שסוללת, בונה ומתקנת דרכים גשרים וכל מה שצריך לצרכי הציבור ובמיוחד בשעת מלחמה או כהכנה לה, ובמסגרת הבטחון השוטף. המנהיגות הדתית אמורה לפקח או אף לדאוג לכך שיהיו גם דרכים לצרכים, שהם לא נוגעים ישירות לאחריותו של המלך, אלא צרכים שלצורך הענין נגידים 'לצרכים דתיים'. שהרי, אלמלי היתה התורה מצוה לעלות לרגל לא היה צורך לסלול דרכים מיוחדות לירושלים, וכן אלמלי היתה התורה מצוה על ערי מקלט, לא היה צורך לסלול דרכים מיוחדות אליהם, ועוד ברוחב מיוחד, כפול ברוחב, מדרך רבים רגילה. מאחר שעל המלך מוטל גם כן לדאוג 'להרים את דת האמת ולמלא העולם צדק', הרי שהסלילה ותיקון הדרכים והגשרים היו באחריותו, בעוד שתיקון הדרכים במובן הערכי והדתי, היו בידי בית הדין.⁶ עליהם לדאוג להכונת הרוצחים בשילוט מתאים ומדויק, כדי שהסכנה הרובצת עליו מצד גואל הדם תצטמצם.

בהיותם מפקחים על הדרכים, הם קובעים אם מעברים את השנה או לא, שזהו כאמור 'צורך דתי'. אדרבה, את המלך עצמו אין מושיבים בעיבור שנה משום שיש לו שיקולים אינטרסטיים אחרים (סנהדרין יח, ב ורמב"ם בהל' קידוש החודש ד, יא), ולכן זהו ענינם של בית הדין בלבד לקבוע בדבר. מדברי הזקנים בעת עריפת העגלה, אנו למדים שהם נטלו על עצמם אחריות על הנעשה בדרכים מבחינה מוסרית במובן זה שאנשים לא יצטרכו ללכת במקומות בהם הם יהיו לבד, ואזי הם יהיו חשופים לסכנה, או באופן כללי שהדרך עצמה היתה מסוכנת. וכשם שמצינו שמחובתו של בית הדין להעמיד שוטרים שיפקחו בימי המועד על הנעשה בדרכים ובמקומות ציבוריים, במה שקשור להתנהגות הולמת מצד הלכות צניעות.⁷

בימינו, נראה שעצם חובת סלילת הכבישים, הגשרים והמחלפים, בניית מסילות, תיקונם והרחבתם, שימת שילוט ותמרור, תאורה מתאימה, וכל הקשור לתקינותם הפיזית, מוטל על המנהיגות השלטונית.

⁵ הרב שלמה גורן במשיב מלחמה א עמ' לג-לח מסביר את הסוגיה באופן דומה. לפיו, לממונים על הציבור ישנה אחריות ישירה, ולבית הדין ישנה אחריות 'על'.

⁶ המונח 'תיקון' יכול לשמש במובן פיזי או ערכי. כמו שמצינו בסוכה נא, ב בשמחת בית השואבה 'ותיקון גדול היו עושים שם'. שם ניתן לפרש תיקון במובן הפיזי- בניית הגזוזטראות בהם תעמודנה הנשים בשמחת בית השואבה, או 'תיקון גדול' במובן הערכי – עצם ההפרדה בין נשים לגברים במקדש בעת שמחת בית השואבה.

⁷ קידושין פא, א ורמב"ם הל' יום טוב ו, כא ובשו"ע או"ח סי' תקכט, ד.

הפיקוח על ביצועם של כל אלה מוטל על בית הדין. בית דין יכול להיות ברמה המקומית- בית דין אזורי, רבנות מקומית וכד' או אף ברמה הארצית. תפקידם לודא שנעשה המקסימום האפשרי, שבדרך זו לא תהיה סכנה להולכים בה. לא סכנה פיזית ולא סכנה רוחנית. עליהם לדאוג גם לכך, שתהיינה דרכי גישה ראויים, למקומות שהם מוגדרים 'כצרכים דתיים'. ערי מקלט אין לנו כיום,⁸ אך יש הסוברים שגם כיום לאחר החורבן יש גם כן מצוה לעלות לרגל לירושלים,⁹ וממילא הדאגה לקיומם של דרכים לירושלים לעולי הרגלים גם בזמן הזה, היא באחריות בית הדין ובפיקוחו. נראה שכך גם באשר לתקינותם של דרכים בסמוך לבתי קברות, שלא יהיו ספקות טומאה לכהנים העוברים שם, וכן בעת סלילתם של דרכים חדשות, שבעת סלילתם נמצאים קברים עתיקים, עליהם לודא שלא יחללו את הקברים, או לדאוג להעברתם בצורה מסודרת.¹⁰

מכאן אולי יש להסיק שחובת 'תיקון הדרכים' המוטלת על הבית דין- הרבנים, במובן הערכי מוסרי וחינוכי זהו לא רק באשר לפיקוח והדאגה לתקינותם הפיזית, אלא אף לתיקון הדרכים על ידי המשתמשים בדרכים הנהגים והולכי הרגל. עליהם ללמד לחנך ולהזהיר, על אותם צוים והנחיות שהתורה מלמדת אותנו בעת הליכה בדרך, שהרי אחרי הכל, הדרכים הם בחזקת סכנה. להורות על חוק ומשפט בישראל, על הדברים שהם תיקון העולם, כולל בתוכו גם כן תיקון הנהגות המשתמשים בדרך. 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם' (דברים ד, טו), סבלנות, איפוק, דברים שבין אדם לחברו ועוד.

⁸ על חידוש ערי המקלט בימינו ראה מאמרו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, ממלכת כהנים וגוי קדוש, עמ' 263-275.
⁹ שיר השירים רבה ד, כח, ר"ן תענית דף ב, א ברי"ף, שו"ת התשב"ץ ג סי' כא, שו"ת מהר"ץ חיות סי' עו, ג, עיר הקודש והמקדש ג עמ' רב- רד, שו"ת יביע אומר ה' או"ח סי' טו ועוד.

¹⁰ על פינוי קברים לצרכי ציבור עיין במאמריהם של הרב יצחק קוליצ' והרב ישראל רוזן בתחומין יח עמ' 252-276.